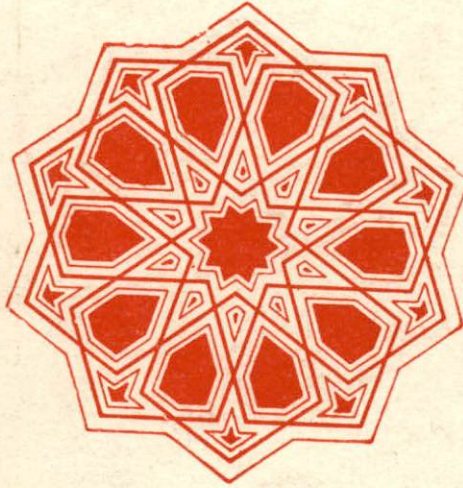

A. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
Kütüphanesi

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

I - IV

1957

DOĞUŞ LIMITED ŞİRKETİ MATBAASI — ANKARA

1 9 5 9

YIL : 1957

Cilt : VI Sayı : I-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

A. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
Kütüphanesi

I - IV

1957

DOĞUŞ LİMİTED ŞİRKETİ MATBAASI — ANKARA

1 9 5 9

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
Prof. M. b. Tavit et TANCİ : Gâzzâliye Göre Kur'an'ın Tefsiri	1
Ali Himmet BERKİ : İslâm'da Vakıf	19
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Fârâbî ve İbn Sina'nın Garp Orta- çağ Düşüncesi Üzerinde Tesirine Dair Yeni Bazı Münakaşalar . . .	27
Prof. Dr. Şakir BERKİ : İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı	35
Prof. I. H. BALTACIOĞLU : Din'e Doğru	44
Dr. Necati ÖNER : Türkiye'de Yeni Mantık Ceryan- larının İlk Habercisi : Ali Sedad	60
E. W. F. TOMLIN : Doğu ve Batı Hikmetleri. Çev. : H. G. YURDAYDIN	70
Hüseyin ATAY : İslâmdan Önce Arap Yarımada- sında Putperestlik ve Yayılışı . . .	80
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Hinwendung zur Europäisierung in der Türkischen Weltanschauung	90
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Türk Düşüncesinde Avrupailaş- ma Hareketleri	96
Doç. Dr. M. TAPLAMACI- OĞLU : Sosyolojinin Kural ve Kanunları (Metod)	103
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND : Dinin Mahiyeti Üzerine	120
N. DANIŞMAN - TUĞ : Es'arîlik Neden Batınlığe ve Hu- lûl'e Karşı Cephe Almıştır?	135
N. DANIŞMAN - TUĞ : Pourquoi L'Ash'arisme Combat-il l'Esoterisme et l'idée de la trans- fusion spirituelle?	153
N. DANIŞMAN - TUĞ : Fusus'ul-Hikem Kitabının Türkçe ve Fransızca Tercümeleri	157
Kitap Tenkitleri :	
Dr. Yaşar KUTLUAY : Doç. Dr. Neş'et Çağatay, İslâm- dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı	159

TÜRKİYEDE YENİ MANTIK CEREYANLARININ İLK HABERCİSİ : ALİ SEDAD

Dr. Necati ÖNER

Herhalde daha büyük bir topluma hitap etmelerinden olacak, edip ve şairlerimiz, bilim adamlarımızdan daha çok tanınmış ve eserleri üzerinde daha çok durulmuştur. Tanzimattan sonra yeni bir yola yönelmiş olan fikir hayatımıza çeşitli bilgi kollarında emek vermiş düşünürlerimizden, şiir, roman ve tiyatro alanlarında çalışanların çoğunun eserleri irdelenmiş, hayatları çeşitli yönleriyle yeni nesillere tanıtılmıştır. Bu çağdaki bilim adamlarımızdan Ziya Gökalp dışta bırakılırsa geri kalanları üzerinde sağlam bir inceleme yapılmış değildir. Günümüzde edebiyatçılarımızın, geçmişteki meslekdaşlarını değerlendirmeleri bakımından, gösterdikleri haktanırlık övülecek bir olay; bilim dalında çabalayan fikir adamlarımızın kendi meslekdaşları yönünden bile tanınmayıp unutulmaya bırakılmaları ise üzüntü ile karşılanacak bir nemegerekciliktir. Buradaki nemegerekciliğin nedeni, yerli meslekdaşını küçük görme duygusudur. Durum böyle olunca, bilim alanında çalışanlarımız, birbirlerinden habersiz kalmış, ortaya atılan fikir tohumları tamamlanarak geliştirilecek yerde, her yeni gelen, uğraştığı bilim dalı memleketimizde kendisi ile başlıyormuş gibi davrandığı için bir fikir zinciri kurulamamış, sonuç olarak, birbirini tamamlayarak gelişen fikir cereyanları yerine, kopuk zincir halkaları gibi, tek tek kalmağa mahkûm ferdi çalışmalar fikir hayatımıza hâkim olmuştur.

Bu yazımızda bahis konusu edeceğimiz Ali Sedad¹ da adı birçokları tarafından işitilmemiş son çağ fikir adamlarımızdandır, Salih Zeki, *Mizan-ı Tefekkür*'de; Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, *Tanzimattan Sonra Mantık Hareketleri*², *Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri*³ adlı makalelerinde; İbrahim Alâaddin Meşhur Adamlar'da Ali Sedad'dan bahsederler. Salih Zeki, ileride göreceğimiz gibi Ali Sedad'a haksız hücumlarda bulunur; Ord. Prof. Ülken, *Mizan-ul Ukul* adlı eserine kısaca temas eder; İbrahim Alaâddin ise hayatını anlatır. Bunlar dışında Ali Sedad'dan bahseden olmadığı gibi, üzerine yapılmış bir inceleme de yoktur. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* adı altında yaptığımız doktora tezinde, ilk defa geniş bir şekilde Ali Sedad üzerinde durmuştuk. Ali Sedad'ın fikir hayatımıza

(1) Ali Sedad (1857-1900) : İstanbul'da doğdu, tarihçi Cevdet Paşa'nın oğludur. Hususî hocalardan okumakla beraber bir müddet Galatasaray Lisesinde ve Mahreci aklâm'da bulundu Said beyden fizik ve kimya dersleri almıştır. Bir aralık Hukuk Mektebinde mantık muallimi oldu. 43 yaşında ölürek Fatih Türbesi civarında babasının yanına gömülmüştür. Bk. İbrahim Alaâddin, Meşhur Adamlar, c. 4.

(2) Edebiyat, sayı 3, İstanbul 1935.

(3) Tanzimat (Yüzyüncü yıldönümü) içinde, İstanbul, 1940.

yaptığı büyük hizmeti gözönüne alarak, bu kere de bu yazı ile onu ele almayı faydalı gördük.

Ali Sedad, *Mizan-ul Ukul fi el-mantık ul usul*, *Lisan-ul Mizan*, *Hesab-ı tefazuli* ve tamamı (Fransızcadan tercüme) ve *Kavaid-i tahavvulat fi harekât-ı Zerrat* adlı eserlerin yazarıdır. İlk ikisi mantık kitabıdır. Bu yazımızda onun yalnız mantık alanındaki çalışmalarına dokunacağımız için *Mizan-ul Ukul*'u esas olarak ele alacağız. Sonradan yayınlanan *Lisan-ul Mizan*, *Mizan-ul Ukul*'un bir nevi özetidir.

A h m e d C e v d e d P a ş a, İslâm kültür geleneğine uygun olarak kaleme alıp 1297 de yayınladığı mantık kitabını oğluna ithaf etmiş ve kitaba oğlunun adını vererek "*Miyar-ı Sedad*" demişti. Ali Sedad babasının bu iltifatına karşılık olarak *Mizan-ul Ukul fi el-mantık ul usul*'u yazıp 1303 de yayınladı.

Ali Sedad, *Mizan-ul Ukul*'la fikir hayatımızda yep yeni bir kapı açmıştır. Şöyle ki, Avrupada *Renaissance*'tan sonra, pozitif bilimlerde baş gösteren gelişmeler, o çağa kadar hâkim olan, Aristo mantığının yetersizliği fikrini doğurmuş, mantık alanında, Aristo mantığını genişletme amacı ile yeni çalışmalar başlamıştı. Bir yönden bilimlerin metodları üzerine incelemeler devam ederken, XIX. asrın ortalarından itibaren de İngiliz mantıkçıları matematiği esas olarak, mantık problemlerini yeni bir yolda işlemeğe başlamışlardı. Fikir hayatımız uzun zaman mantığın bu gelişmesinden habersiz kalmış, Aristo mantığının dışına çıkılmamıştır. Bizde Avrupada doğan yeni fikirleri de içine alan mantık kitabını ilk defa Ali Sedad yazmıştır. Gerçi, *Mizan-ul Ukul*'dan önce H. 1277 de İtalyan mantıkçısı G a l u p i'den çevrilen "*Miftah-ul Fünun*"da bilimlerde metod konusuna dokunulmuştur. Bu bakımdan metod problemlerinin fikir hayatımızda ele alınışını "*Miftah-ul Fünun*"la başlatmak doğru olur. Ali Sedad'ın önemi, metod problemlerine daha geniş yer vermesinde ve ilk defa, tümevarım, yüklem niceliği ve riyazi mantıktan bahsedip, bunların münakaşasını yapmış olmasındadır.

Ali Sedad eserinde çeşitli mantık cereyanlarına yer vermiş olmasına rağmen, yalnız bir aktarıcı durumunda değildir. Kendi mantık anlayışına göre bu cereyanları değerlendirmiştir. Eserinin ön sözünde çalışmalarını şöyle açıklıyor : ". . . bugün fünun ve senaiin mevki ve merkezi olan Avrupada mütedavil bulunan mantık dahi, mütalâa ve bizim mantıkla tetabuk ve mukayese eyledim. Bu yolda istihsal eylediğim malûmatı miyara çektim; halisul ayar olanlarını temyize gayret eyledim."

Şimdi, *Mizan-ul Ukul*'u esas alarak Ali Sedad'ın mantık alanında fikir hayatımıza getirdiği yenilikleri belirtmeğe çalışalım. Eser, üç önsöz (*mukaddime*), üç kitap ve bir ek (*lâhika*) ten ibarettir. Birinci önsözde mantığın tarihçesi yapılır, ikincide tarifi ve adlandırılması incelenir, üçüncüde mantığın metafizik temeli araştırılır, üç kitap ve ekte ise asıl mantık konuları işlenir. İlk iki kitap klâsik mantığa ayrılmış, üçüncü kitapta metod meseleleri ele alınmış, ekde de Boole ve Stanley Jevons'un riyazi mantıkları anlatılmıştır.

Ali Sedad, mantığın metafizik temelini araştırırken dış âlemin varlığı problemini ele alıyor. Mantığın bu türlü temellendirilmesine diğer Osmanlı mantıkçıları rastlamıyoruz.

İslâm mantıkçıları geleneğine uyan Ali Sedad, mantığın konusunun “malûmat”, amacının, fikrin doğru ve yanlışlığını ayırmak olduğunu kabul edip, mantık için şu tarifleri veriyor : “Meçhulata musil olması cihe-tiyle malûmattan bahseder bir ilimdir, yahut hakikata taallûk etmesi itibariyle suret-i tefekkürden bahseden bir ilimdir”⁴. Bunlar, mantığın konu ve amacı dikkate alınarak yapılmış tariflerdir. Fakat Ali Sedad bu tariflerin, mantığın konu ve amacının göz önüne alınarak yapıldığını açıkça ifade etmiyor. Bu husus Cevded Paşa’nın eserinde belirtilmiştir. Konusuna göre mantık, bilinenden bilinmeyenin elde edilmesine araç olan bilimdir. Amacına göre ise, zihni hatadan koruyan bir bilimdir⁵. Yapılan tariflere göre mantık doğrudan doğruya bilgi ile ilgilidir. O halde mantığın temellendirilmesi için bilginin temellendirilmesi gerekir. Başka deyişle doğru bilginin olup olmayacağı üzerinde durmak icabeder. İşte Ali Sedad’ın mantığın temellendirilmesi için yürüdüğü yol budur. Mantıkımız, doğru bilginin varlığını, dış âlemin varlığı problemi ile ilgili görmektedir. “İlmî kelam ve hikmetin mukaddimesine konulduğu gibi mantığın mukaddimesine dahi şu, meseleyi koymak lâyük olur : Hakayıkı eşya sabit midir, yani vücudu harici var mıdır, varsa ona ilim mütahakkik olur mu, yani bilinebilir mi?”⁶. Ali Sedad böyle bir metafizik problemi ortaya koymakla beraber etraflı bir şekilde çözümüne girişmiyor. Yalnız Septiklerin fikirlerini reddedip Descartes’cı bir görüşle dış âlemin varlığını kabulleniyor. “İnsan herşeyden şüphe ettiği halde bir şey olsun vardır ki ondan şüphe etmek kabil olmaz. İmdi şüphe için sarfettiği say ve fikir ve nefis-i şüphe bile hep kendisinin vücudunu isbat eder. Binaenaleyh insanın şüphe edemeyeceği şey kendi mevcudiyetidir.”

“Fîlvaki insan cemi ahkâmıda bile aldanmış olsa şu aldanış dahi kendi vücudunu isbat eder. Çünkü aldanma için mevcut olmalıdır. İnsan kendi mevcudiyetinde şüphe edemediği gibi hariçte kendisi gibi mevcudiyeti zatiyesinden şüphe edemeyen insanların ve sair eşya-i hariciyenin dahi vücudunda şüphe edemez. İşte akl-ı beşerin böylece bazı hakayıkı olsun isbatı zahir olur”⁷. Görülüyor ki Ali Sedad, dış âlemin varlığını isbata çalışırken hareket ettiği nokta Descartes’la aynıdır. Fakat sonuna kadar Descartes’ı takip etmez. Bilindiği gibi, Descartes, kendi varlığından dış âlemin varlığına geçerken “Allah beni aldatmaz” hükmünü bağ olarak kullanır. Ali Sedad’ın izahında bu iki varlık arasında bir boşluk vardır. Kendi varlığından, dış âlemin varlığına nasıl geçildiği açıklanmamıştır.

Ali Sedad, İslâm kültür dünyasında “ehli sünnet” düşünürlerinin, mantığa yaptıkları itirazların nedenini açıklarken, onları haklı bulup iti-

(4) Ali Sedad, *Mizan-ul Ukul*, s. 13, İstanbul, 1303.

(5) Ahmed Cevded, *Miyar-ı Sedad*, s. 11, İkinci baskı, İstanbul, 1303.

(6) Ali Sedad, *Mizan-ul Ukul*, s. 16.

(7) Aynı eser, s. 20.

razlarının asıl mantığa değil de, mantık bilimi içerisine karıştırılan metafizikle ilgili konulara olduğunu işaret ediyor. “. . . Hakikat halde ise omizan-ı akl olan mantığı, izah ve isbat olunmayan efkâr-ı metafizikiye ile tahlit etmek caiz olmuyacağından ehli sünnetin bu babdaki isabetleri zahirdir”⁸. Bu hükmü ile, mantığın metafizikten ayıklanması taraftarıdır. Biraz önce gördük ki mantığa metafizik temel de aramaktadır. Yani bir yönden mantığa metafizik temel ararken, öte yönde mantığın metafizikle ilgisi olmamalıdır diyor. Bu iki hüküm arasında bir çelişikliğin oluşu açıktır. Bahis konusu çelişiklik, mantığın kâh muhtevalı, kâh muhtevasız kabul edilmesindendir. Bize öyle geliyor ki, Ali Sedad'da iki zıt fikir, çarpışma halindedir. Bir yandan eskiye olan bağlarından, büsbütün sıyrılmadığı için mantığı muhtevalı olarak kabul etmekten vaz geçemiyor; öte yandan, mantık işlemlerinin her türlü muhtevadan uzak, bir boş kalıplar bilimi olduğu gerçeğini sezmiş bulunuyor. Mantıkla metodun farkını açıklarken de bu durum sezilmektedir. “. . . Mevzu ve gayet değişikce usul dahi değişir, lâkin mevzu değişmekle zihin değişmez. Mevzu ne olursa olsun fikir her halde bazı kavanini külliyeye tâbi olur. Binaenaleyh usul-u-ulûm bu kavanine tâbi olmakla müşterek olur. Fikrin tâbi olduğu kavanini tâyin mantığa ve işbu kavanini muhtelif ulûma tatbik eylemek usul'a aittir. Bu halde mantık, asl-ul usul olmuş olur”⁹. Bu açıklamaya göre mantık, zihnin işleyişini gösteren, muhtevasız bir bilim olarak anlaşılmaktadır.

Mantığın muhtevasız, yalnız formdan ibaret olduğu fikri yenidir. XX. asrın başından beri gelişmekte olan yeni mantık cereyanlarının hareket noktası aynı fikirdir. Ali Sedad'ın bu yoldaki sezişi övülmeğe değer bir ileri görüşlülüktür.

Ali Sedad'ın mantığın tümü üzerine ortaya koyduğu fikirleri gördükten sonra mantık konuları ile ilgili ne gibi yeni fikirleri memleketimizde tanıttığına geçebiliriz.

Y ü k l e m i n N i c e l i ğ i : Klâsik mantıkta, yüklemli önermelerin yalnız konusunun niceliği dikkate alındığından, önermeler nicelik bakımından, tümel ve tikel diye ikiye ayrılmıştı. XIX. asır İngiliz mantıkçıları yüklemde de niceliği olabileceğini düşündüler. Bu fikri ilk defa 1833 de **G e a r g e B è n t h a m** ileri sürdü **H a m i l t o n** geliştirdi.

Bütün insanlar ölümlüdür derken, yüklem olan ölümlünün niceliği belli değildir. Hamiltona göre bu durum dilin eksikliğinden ileri gelir. Aslında düşüncede yükleme de bir nicelik verilir. Bütün insanlar ölümlüdür demek, gerçekte, bütün insanlar bazı ölümlülerdir demektir. O halde mantık, düşüncede gizli olarak bulunan bu durumu açıkca ifade etmelidir. Bu anlayışa göre, evvelce nicelik bakımından ikiye ayrılan önermeleri dörde ayırmak gerekir. Özet olarak belirttiğimiz, yüklemde niceliği probleminden bizde ilk defa Ali Sedad bahsetmiştir.

(8) Aynı eser, s. 5.

(9) Aynı eser, s. 13.

Ali Sedad, Hamiltona göre nicelik bakımından sekize ayrılan önermeleri örnekleri ile izah ettikten sonra, böyle bir anlayışı tabii yoldan ayrılmış kabul eder¹⁰; ayrıca yüklemde nicelik aramanın, ilk defa Hamilton tarafından yapılmadığını, eski mantıkçılarca da bunun bilindiğini, fakat böyle bir şeyi “*münharifattan*” addettiklerinden nazarı dikkate almadıklarını belirterek¹¹, De Marga’nın¹² Mill ve Paul Janet’in¹³ Hamiltona yaptıkları itirazları naklediyor.

Tümevarım : Yeni Çağ felsefesinde, tümevarım problemi büyük bir önem kazanmış, klâsik mantığın ana bölümü olan tasım, çeşitli itirazlara konu olmuştur. Avrupa’da Baco’nla başlayan bu münakaşalardan fikir hayatımızı ilk defa, yine Ali Sedad haberdar etmiştir. Ali Sedad tasıma yapılan hücumları aslında kabul etmez. Stuart Mill ve Herbert Spencer’in itirazlarına karşı koyar.

“Mill ve Spencer’e göre tümevarım tasımdan önemli ve analogi de tümevarımdan öncedir”¹⁴. Çünkü tasımın öncülleri bir tümel (külli) in fertleri hakkında hükümdür. Bu hüküm ise o tümel’in fertlerinin incelenmesinden sonra verilir. Meselâ, insanın hiçbir bilgisi bulunmadığı halde, elini ateşe dokundurduğunda elinin yandığını duyup, bu durum ve ateşin vasıflarını zihninde saklar. Aynı vasıfları başka bir yerde müşahade edince, analogi yolu ile bunun da yakıcı olduğuna hükmeder; sonra bu hükmü umumileştirerek her ateş yakıcıdır hükmünü verir. İşte son tümel hükmü, insan, tümevarım yolu ile elde eder.¹⁵

Yeni mantıkçıların tümevarım hakkında öne sürdükleri fikirlerinin en önemlisinin bu olduğunu, böyle bir mütalâa ile eskilerin tasıma verdikleri önemi yok etmek istediklerini, mademki temelde tümevarım vardır o halde asıl olan, tümevarımı “nazar-ı mütalâa”ya almaktır. Tasımın bir şeyi keşf ve isbata yaramaz dediklerini belirterek ileri sürülen iddia-ya şu cevabı veriyor : “Halbuki delillerin maddeleri onların dediği gibi istikra tariki ile bilinmek lâzım gelse bile, bundan kıyasın hizmetine hâlel gelmez. Yine kıyas mukaddemata göre neticesini verir. Lâkin istikrada istilzam tam bulunmadığından her zaman mukaddematına göre netice veremez. İşte indel müttekaddimin kıyasın kıymeti ve ehemmiyeti bundan ileri gelir”¹⁶.

Ali Sedad, tasımın temelinde tümevarımın bulunduğu fikrini ileri sürenlerin, analogi ve tümevarımla sezgi ve gizli tasımı birbirine karıştırdıkları kanaatindedir. Tasımın temelinde asıl sezgi ve gizli tasımın bulunduğu fikrini kabul eder. Tasımın öncüllerinin tesbiti bunlarla olduğunu, eski mantıkçıların fikirlerinin de aynı yolda bulunduğunu belirterek diyor ki, İngiliz mantıkçıları (her ateş yakıcıdır) hükmünü vermek

(10) Aynı eser, s. 91 - 92.

(11) Aynı eser, s. 93.

(12) Aynı eser, s. 94 - 95.

(13) Aynı eser, s. 247 - 248 deki not

(14) Aynı eser, s. 99.

(15) Aynı eser, s. 90.

(16) Aynı eser, s. 100.

için kullandıkları eksik tümevarımda "tabii ahvalın" düzenine dayanırlar. Aristo mantığına bağlı mantıkçıların sezgi ve gizli tasım fikri, İngiliz mantıkçılarının fikrinden daha genel ve daha şümullu olmakla tercih edilmesi gerektir¹⁷.

Tasımın öncüllerinin gizli tasımla nasıl elde edildiğini açıklamıyor. Fakat sezgiden ne anladığını biliyoruz. Önergeleri incelerken sezgiden bahseder. İngiliz mantıkçıların, tümevarımda "tabii ahvalın" düzenine olan inanca dayanmış olmalarını kabul etmiyor ama, bu fikir yerine ileri sürdüğü sezgide de kendisi tabii düzen üzerine dayanır. "Aklın hads denen bir hali vardır. Bir evin bir veya birkaç ferinde müşahade eylediği bir hükmün, o nev'in sair fertlerinde de bulunacağına bununla hükmeder ve cüz'i malûmattan külli malûmatı bu suretle elde eder. Hads fikre mükabil olup zihnın sureti intikalinden ibaret bir melekesidir. Bu meleke insanın doğduğu zamandan itibaren, icrayı tesirden hali kalma-yıp hususi kanunlar hükmü altında, muntazam bir surette cereyan eden harici hâdiselerin intizamına itimat etmesi üzerine hasıl olur"¹⁸. Görülüyorki Ali Sedad, İngiliz mantıkçıların fikrini çürütemiyor. Kendisi de, tümevarımın temelini araştırırken, onlar gibi tabii düzen inancına gelip dayanmaktadır.

R i y a z i M a n t ı k : Aristo mantığının yanında yep yeni bir mantık sistemi kurma fikrinin Yeniçağ felsefesinde doğduğunu görüyoruz. Bu fikre ilk defa **L e i b n i z** de rastlanır; fakat asıl çalışmalar daha sonra başlamıştır. XIX. asır İngiliz mantıkçılarından **B o o l e** ve **J e v o n s** yeni bir sembolik mantık kurmağa çabaladılar. Sembolik mantık cereyanının dan da ilk defa memleketimizi haberdar eden Ali Sedad'dır.

Boole riyazi mantık üzerine ilk eserini 1853 de verdi. Ali Sedad 1885 de yayınladığı *Mizan-ul Ukul*'da bu mantığın izahına çalışmıştır.

Ali Sedad, riyazi mantığın taraftarı değildir. Onu sırf fikir hayatımıza tanıtmak için ele alır. Üstelik böyle bir hareketi külfet olarak kabul eder." Gerek Boole'un ve gerek Stanley Jevons'un usulleri Hamiltonun eserine gitmekten, yani mahmulun tâyini kemmiyeti ile külliyyi mantıkîye, bir mecmuu cebri gibi nazar eylemekten ileri gelme bir tekellüfattan ibaret olup, bu misullu tekellüfat ile kıyas-ı musavat hakkında meleke ve mümaresenin tezayüdü hususunda istifade olunabilir olsa bile onunla Aristo mantığının tecdid olunmuş olduğu iddiasında bulunmak batıl bir zandır"¹⁹. O yalnız Aristo mantığına bağlı olduğu içi riyazi mantık anlayışını küçümsemez, ayrıca, bu mantığın çıkmaza saptığını da sezmiştir. "Kavaidi cebriye, kavaid-i imâli fikrin kemiyete tatbikiyle ileri gelmişken onlardan daha âm olan, kavaid-i fikri cebre tatbik etmek lâzım geleceği, mantıkta nazarı tetkik ve mütalâayı tamik edenlerce varestei izah olacağından....."²⁰. Bu fikriyle mantıkımız ileri bir görüşü temsil

(17) Aynı eser, s. 101.

(18) Aynı eser, s. 65.

(19) Aynı eser, s. 240.

(20) Aynı eser, s. 241.

etmektedir. Mütalâasının doğru olduğunu daha sonra Avrupada yapılan mantık çalışmaları açıkca göstermektedir. Boole'un açtığı çığırda yürüy-en İngiliz mantıkçıları, genel olan mantığı ondan daha az genel olan matematikle açıklamaya kalkışmışlardı. İşte Ali Sedad, bu eksikliği sezmiştir. XX. asrın başından itibaren Russel'la başlayan lojistik cereyanı, bu dar yolu terketmiş, yeni bir gelişme istikametine yönelmiştir.

Ali Sedad'ın, riyazi mantığa taraftar olmamasına rağmen devri için çok yeni olan bu cereyanı fikir hayatımıza tanıtmakla yaptığı hizmetin övülmesi gerekirken, ne yazık ki Boole mantığının Türkiyede temsilcisi olan Salih Zeki tarafından haksız hücumlara uğramıştır.

Salih Zeki, Mizan-ı Tefekkür'de Ali Sedad hakkında şu hükümleri veriyor :1 — "Mizan-ul Ukul'un 87. sayfasından sonrası gözden geçirilirse muharririn yeni mantığı anlamadığı görülür" ²¹. Adı geçen eserin 87. sayfasından sonra Ali Sedad, yüklem niceliği, tümevarım, bilimlerde metod ve riyazi mantık konularını ele almıştır. Metod bahsi hariç diğer konulardaki fikirlerini görmüştük, aşağıda ilimlerin metodları hakkındaki kanaatlerine de temas edeceğiz. Bu problemler karşısında Ali Sedad'ın durumu hiç te Salih Zeki'nin yazdığı gibi değildir. Ali Sedad yeni mantık cereyanlarını anladığı gibi onları değerlendirmeni de bilmıştır. 2 — "Bizde mantikî işariden evvel bahseden kitap Mizan-ul Ukuldur. Ancak mantığın cebre tatbiki unvanı garibini haiz olan, bu kitabın lâhikasını okuyupta anlamak kabil değildir." ²² Mizan-ul Ukul'un lâhikasında riyazi mantığın ele alındığını söylemiştik. Gerçi Ali Sedad, Boole'u anlatırken pek açık değildir. Fakat buradan Boole mantığının esasını anlamak mümkündür. Boole'un hareket noktası, kullanılan işaretlerin anlamı, önermelerin ifade tarzı açıkca anlaşılabilir. Yalnız fonksiyon münasebetleri ile önermelerin geliştirilmesi (tevsii) problemi müphemdir. Açıklama yapmadığı için gösterilen formüller anlaşılmamaktadır. Stanley Jevons'un mantığının izahında ise kapalı bir taraf yoktur.

Ali Sedad, fikir hayatımız için yeni olan bir cereyandan bahsederken, bazı noktaları açıkca ifade etmemesiyle onun hizmetini toptan inkâr etmek, yalnız haktanımamazlık değil, üstelik yanlış bir harekettir. Şunu da göz önüne almak gerekir ki, Ali Sedad, riyazi mantığın bir taraftarı olarak mantık problemlerini ele almış değildir. Onun amacı, memleketimiz için bilinmez, fakat Avrupa fikir dünyasınca bilinir bir mantık cereyanından fikir hayatımızı haberdar etmektir.

Ali Sedad'ın, İngiliz mantıkçılarının yüklem niceliği, tümevarım ve riyazi mantık üzerine ileri sürdükleri fikirlere itiraz edişi, bu problemlerin ilk defa, fikir hayatımıza tanıtılması ve münakaşa edilmesi hizmetini küçültmediği gibi, Onun, mantık alanındaki gelişmelere toptan karşı koyduğu anlamına da gelmez. Bacon ve Descartes'in çalışmalarını övgü ile anar. Bacon ve Descartes'ın Aristo mantığına yaptıkları itirazların, asıl Aristo mantığına değil, onun bozulmuş şekline olabileceği kanaatin-

(21) S a l i h Z e k i Mizan-ı Tefekkür, s. 25 deki not, İstanbul, 1312.

(22) Aynı eser, s. 65 deki not.

dedir. "Mantık bir âleti kanuniye olup fikrin sahih ve fasidini tefrik ve temyize ve malûmattan meçhulâta tevessüle hizmet eyler ise de daima neticenin sıhhati mebadi ve malûmatı evveliyenin sıhhatine mevkuf olduğundan bunlarda cüz'i bir hata vaki olsa kıyasatı müteselsile ile ol hata gittikçe büyüyerek sırf hatadan ibaret bir meslek ortaya getirebilir. Bunun için tatbikatı mantıkiyede teşkili mukaddemat hususunda pek ziyade dikkat lâzımdır. Halbuki bir aralık bu yoldaki musamahat ile tatbikatı mantıkiyede hatalar gittikçe ilerleyip, bazı mebadii metafizikiye üzerine mebni olan netaici garibe tezahüt eylemiş idi. Ve artık mahsusattan bile kıyasen bahsolunup harice müracaata lüzum görülmezdi. Evham ve hayalata vücut verilip ulûm ve fûnun terakkiden kaldı. İşte bu hali ataletin bertaraf olması Bacon ve Descartes'in ikazı ile olabildi"²³.

Bacon'un mantık çalışmalarının pek mübalağa edildiğini, Bacon'un tasımı reddetmesinin yersiz olduğunu, fakat Novum Organom'un mantık tatbikatını kötüye kullananları ikaz etmesi bakımından öneminin inkâr edilemeyeceğini kaydedip, Bacon hakkında Barthélemy St. Hilaire'in fikrine uyarak şöyle bir hüküm veriyor : "Bacon ise felsefe âleminde yeni bir şey göstermediği halde pek çok şeyler keşfettiğini söyleyip kendisinden evvel ilmin terakkisine hizmet eden meşhur düşünörlere itiraz eylemek yolunda dirliksizlik gösterdiği halde, mantığı kötüye kullananları ikaz etmiş olduğu için olsun, Lordlar Kamarasından ihraç olunduğu gibi filozoflar kafilesinden ihraç olunmayıp, şöhreti marifetine galip bir hâkim olarak ibka olundu"²⁴.

Descartes'i metod hakkında ileri sürdüğü fikirler dolayısıyla daha üstün görür. "Descartes ise, kavaid-i esasiye-i mantıkiyeye tariz etmeksiz, ol zamana kadar ulûm ve fûnuna tamamiyle tatbik olunamayıp perakende kalmış olan usulu, cem ve tanzim ve suret-i mükemmeliyede izah ve tefhim etmekle terakkiyat-ı ilmiyeye yeni bir yol açtı".²⁵

Bu ifadeleriyle, asıl mantık konularında, Aristo mantığının eskime-diği, onda herhangi bir değişiklik yapmanın doğru olmayacağı fikrini savunuyor. Ali Sedad'ın yeni mantık cereyanlarından taraftar olduğu, bilimlerde metod problemleridir. Bu ise, Aristo mantığının bir değişikliği değil, bilimlerin gelişmeleriyle, üzerinde düşünölmesi zaruri olan ve sonradan mantığın bir bölümü olarak kabul edilen bir problemdir.

Bilimlerde Metod : Ali Sedad, metod problemlerinin Avrupada gelişmesini övmekle beraber, bu problemin İslâm düşüncesi için yabancı olmadığını, asırlar boyunca, şer'i bilimlerde metod üzerine eserler verildiğini, fakat her bilimi ilgilendiren metodun toplanmasıyla mantığa eklenmesinin XVI. asırdan bu yana ilk defa Avrupada yapıldığına işaret ediyor ki "Avrupa hükemasının bu babda göstermiş oldukları terakki şayanı takdir olup bizde de metodun mantığa ilâve olunmasının zamanı gelmiştir."²⁶

(23) A l i S e d a d, *Mizan-ul Ukul*, s. 6.

(24) Aynı eser, s. 11.

(25) A l i S e d a d, *Mizan-ul Ukul*, s. 8.

(26) Aynı eser, s. 240.

Bu düşünce iledirki, Ali Sedad eserinde bilimlerde metod bahsine geniş bir yer vermiş, matematikte, tabiat bilimlerinde, tarihte metoddan bahsetmiştir. Yukarda belirttiğimiz gibi, metod bahsine, Ali Sedad'dan önce İtalyan mantıkçısı Gallupi'den "Miftah-ul Fünun" adı ile yapılan mantık tercümesinde yer verilmiştir. Eserin asıl tercüme kısmında "meslek" adı altında metoddan tahlil ve terkip ele alınmıştır²⁷. Bilimlerin metodları bu arada bilhassa tabiat bilimlerinin metodu, mütercim²⁸ tarafından kitab yapılan ekte anlatılmıştır. Yalnız burada yazar, her bilimi ayrı ayrı ele alarak onlarda uygulanan metodları göstermemiş, genel olarak metod problemlerini ele almış, "tetkiki nazar" (gözlem), "tecrübe" (deneyim), "tertîp" (sınıflama), "mümaselet" (analoji), "istikra" (tümevarım), "faraziyyat" (varsayım), tarif ve "burhan" dan bahsetmiştir.²⁹ O halde metodolojinin ana problemlerinden fikir hayatımızda ilk bahseden miftah-ul fünun mütercimidir. Ali Sedad'ın rolü, ilk defa her bilimi ayrı ayrı ele alarak metodlarını incelemesidir.

Ali Sedad, matematik, tabiat bilimleri ve tarihi ayrı ayrı ele alarak, konularını amaçlarını ve metodlarını anlatır. Bu arada, "ilâhiyyat", "ulûmu şer'îye", "ulûmu lisaniye"ye de ele alırsa da, bunların metodlarını değil, daha çok konularını belirtmeğe çalışır. Bu bakımdan Ali Sedad'ın, fikir hayatımıza metodolojide getirdiği yenilikleri belirtmek için sonuncu bilimleri değil de, ilk üç bilim gurubunu ele alacağız. Ve bu bilimlerin konusu, amacı gibi bilim felsefesini ilgilendiren bölümlere dokunmadan yalnız metodolojiyi ilgilendiren, Miftah-ul Fünunda bulunmayan, bu bakımdan fikir hayatımız için yeni olan noktaları göstereceğiz.

Matematikte : Matematikğin metodu isbattır. Tahlil ve terkip olmak üzere, Miftah-ul Fünunda iki isbat şekli gösterilmiştir. Ali Sedad bir üçüncü yoldan daha bahseder : "İptal-ı nakiz ile intacı matlûp eden burhan" (*La démonstration par l'absurde*). Bu münasebetle Port Royal mantıkçılarının, sonuncu isbat şekli üzerine ileri sürdükleri fikirleri ele alıp onlara itiraz ediyor. Port Royal mantıkçılarının bu yolu reddetmekle, mantığı reddetmiş sayılacaklarını belirtmeğe çalışıyor³⁰.

Tabiat bilimlerinde : Burada tecrübe metodunu izaha çalışır. Tecrübe metodunun çeşitli safhaları, varsayım, gözlem, deneyim, tümevarım'ın bizde ilk defa Miftah-ul Fünunda ele alındığını kaydetmiştik. Ali Sedad bundan farklı olarak, önce Bacon tarafından tesbit edilip, sonra St. Mill'in geliştirdiği deneyim yollarına da yer verir. Mill'in adını anmaksızın onun ortaya koyduğu, uygunluk metodu, ayrılık metodu, beraber değişmeler metodu, ve tortu metodunu anlatır.

(27) Miftah-ul Fünun, s. 104, İstanbul 1277.

(28) Mütercimin adı kesin olarak tesbit edilemedi M. Ali Aynî Türk Mantıkçıları adlı makalesinde, Miftah-ul Fünun müterciminin O H A N E S olduğunu söylüyorsa da bu ismi nereden tesbit ettiğini açıklamıyor. Elimizde bulunan Miftah-ul Fünun'un birinci ve ikinci baskılarında bu hususa dair bir kayıt yoktur.

(29) Miftah-ul Fünun, s. 148 - 158.

(30) Aynı eser, s. 132 - 133.

Tarihin metodunu ele alırken, tabiat bilimlerinde metod ne ise tarihte o olduğunu, birincide ilk bilgiler gözlem ve deneyimle elde edildiği halde, tarihte, gözlem ve deneyimin yerini “ahbar” ve “asar”ın teşkil ettiğini söyleyip bunların değerlendirilmeleri üzerinde durmaktadır.

Görülüyor ki, Ali Sedad’ın metodolojide kendine has bir fikri yoktur. Avrupada mevcut fikirleri nakletmiştir.

Ali Sedad, mantığın bilimlerde metod bölümünde, her bilimi ayrı ayrı ele alarak, bilimlerin konuları, gelişmeleri, prensipleri üzerinde durmuş mantıktan çok, bir soy, bilim felsefesi yapmıştır. Ali Sedad’dan sonra yeni tarzda yazılan mantık kitaplarında da aynı yoldan yürünmüş, metod problemleri incelenirken, mantığın birinci bölümü, yani suri mantıkla bir bağ kurmaya gidilmemiştir. Bu durum yalnız bize has birşey değildir. Avrupada yazılan mantık kitapları da böyledir. Zaten mantıkçılarımız kitaplarını yazarlarken Avrupayı örnek olarak almışlardır. Metod bahsi sırf mantık bakımından, yani aklın işleyiş tarzı olarak ele alınmayıp teferruata girilmiştir. Miftah-ul Fünun bu konuda farklı bir durum arzeder. Orada, sırf metodun tekniği ele alınmış, fakat yine suri mantıkla bir bağ kurulamamıştır.

Bu yazımız göstermiştir ki, Ali Sedad, asırlar boyunca bütün fikir hayatımıza hâkim olan Aristo mantık anlayışına bağlıdır. Fakat, bu bağlanmış, kendisinden önce gelen türk mantıkçılarından farklı bir durum gösteri. Onlar, geleneğe sadık kalarak, kapalı bir sistem içerisinde, Aristo mantığını kılı kırk yararcasına işlemişler, def’alarca yazılmış ve söylenmiş şeyleri tekrar etmişlerdir. Ali Sedad ise, mantığın Avrupadaki gelişmesinden haberdar olmuş, islâm gelenek çemberinin dışına çıkarak, yeni fikirlerin münakaşasını yapmış; geleneğin etkisiyle bir mantık anlayışının taraftarı değil, çeşitli cereyanlara karşı Aristo mantığını savunarak, onun şuurlu bir taraftarı olmuştur. Bu suretle, Tanzimattan sonra, garplılaşma hareketlerinden, mantık disiplininde ilk hamleyi yaparak, bu yolun yolcularının öncüsü olmuştur. İşte Ali Sedad’ın fikir tarihimizdeki büyük önemi budur.